

УДК:41/42/48

XIX АСРНИНГ ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИ ЎЗБЕК ВА РУС ШЕЪРИЯТИДАГИ МУШТАРАКЛИК ҲАМДА ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

О.Барзиев

Аннотация

Мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари ўзбек шеъриятига рус адабиётининг таъсир масаласи ёритилган. Ундаги янги ифода ва шакллар, вазн ва образлар тизимининг ўзига хосликлари таҳлил этилган.

Аннотация

В статье освещается влияние русской литературы на узбекскую поэзию второй половины XIX - начала XX веков. Представлено её новое выражение, виды, своеобразие образов.

Annotation

The article gives the influence of Russian of XIXth Century and the beginning of the XXth Century. There are described all the rhythms and forms images are discussed.

Таянч сўз ва иборалар: шакл ва мазмун, адабий таъсир, давр муаммолари, халқ оғзаки ижоди, рамзий образлар, миллат тақдири, рус шеърияти, таржималар.

Ключевые слова и выражения: содержание и форма, художественное влияние, проблемы периода, устное народное творчество, символические образы, судьба нации, русская поэзия, переводы.

Key words and expressions: content and form, influence of literature, the problems of the time, oral creative works, symbolized images, national destiny, Russian poetry, translations.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари ўзбек шеъриятининг янги босқичида, шакл ва мазмун жиҳатидан ўзгаришида, даврнинг долзарб муаммоларини реалистик акс эттиришида рус шеъриятининг таъсири катта бўлди. Профессор Ғ.Каримов таъкидлаганидек, “Рус адабиётининг А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.В.Гоголь, И.А.Крилов, Л.Н.Толстой, Н.А.Некрасов, А.П.Чехов асарларидан баъзилари ўша вақтда ўзбек тилига таржима қилинди, ўзбек китобхонлари уларнинг асарлари билан ўз она тилларида танишдилар. Улуғ рус шоири А.С.Пушкиннинг “Балиқчи ва балиқча ҳақида эртақ” асари шеърий ва насрий вариантларда, “Боқчасарой фонтани” достони ва “Шоир” шеъри насрий шаклда ўзбек тилида таржима қилиниб, “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида (1899 й.) чоп этилди. Улуғ рус масалчиси И.А.Крилов асарлари ўзбек адабиётига ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб кириб кела бошлади... рус адабиётидан ўзбек тилига қилинган таржималар ичида рус халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам катта ўрин тутди. Бу жиҳатдан ўзбек тилида яратилган дастлабки мактаб дарсликлари диққатга сазовордир” [1.33]. Рус адабиётининг Комил Аваз, Муқимий, Иброт, Ҳамза, Авлоний, Чўлпон шеъриятига кўрсатган таъсири катта бўлди. Айниқса, шоир,

хаттот, бетакрор мусиқашунос, таржимон, давлат арбоби Комил рус илм-фани, тили ва маданияти билан яқиндан таниш бўлган. Бу эса қатор шеърларининг яратилишида таъсир манбаи вазифасини ўтаган. Профессор Б. Қосимов Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида Комил Хоразмийнинг “Икки шўх” радифли шеърининг дастхат нусхасини, унинг газети (“Туркистон вилоятининг газети” – О.Б.) саҳифасига киритиш учун тайёрланган корректураси, корректура устига муҳаррир томонидан битилган қайдлар ҳамда шеър қаерда, қандай муносабат билан дунёга келгани хусусида Н.П.Остроумов кундалиги ёзувлари сақланаётганини келтиради” [2.56]. Газета муҳаррирининг уйида, Тошкентда 1891 йил 5 сентябрда Комилнинг меҳмон бўлиб, Ғарб ва Шарқ мусиқий меросидан айрим асарларни рус халқ кўшиқларининг фортепьяно жўрлигида тинглаши, икки қизи ижросида бал рақсларини томоша қилганлигини хотирлаб, қуйидагиларни ёзади: “Чойдан кейин биз меҳмонхонага ўтдик,- деб ёзади Н.Остроумов, - Паҳлавон Мирзабоши диванда ўтириб, қизимнинг рояль чалишини тинглади. У хивача ҳамда форсча қуйларни, “Қиз муножоти” ва бошқа баъзи кўшиқларини чалиб берди. Қария мусиқани ва рус халқининг баъзи кўшиқларини диққат билан тинглади.” Ана шулар асосида яратилган “Икки шўх” радифли ғазали

О.Барзиев – ФарДУ қошидаги академик лицей ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи.

Солурда ғамза хадангин камона ул икки шўх,
Мани ул ўқға қилурлар нишона ул икки шўх.

Боқиб жамолиға юз тил била фиғон айлар,
Етурса илкини фортапиёна ул икки шўх.

Қучоқлашуб бўлодур бир-бирига жуфт андоқ,
Ки тоқпўсти Ирамға дугона ул икки шўх.

Агарчи ҳуснда маъшуқи аҳли оламдур,
Ва лек нола қилур ошиқона ул икки шўх

тарздаги сатрларида икки рус қизининг санъатдаги кўп қиррали маҳоратлари мароқ билан тасвирланган. Бу эса миссионер Н.П.Остроумовнинг чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини яшириш, Туркистонга “илғор маданиятни” олиб келганликларини намойиш этиш, бу ишларнинг маҳаллий халқ вакилларида тарғиботчиларини тайёрлаш борасидаги ҳаракатларининг маҳсули эди.

Ёки, Аваз Ўтар ўғли ҳам ўз даври талабларидан келиб чиқиб, маърифатпарварлик ғояларини илгари суриши бунга далилдир. У “Тил” шеърида “тил билмаганнинг бағри тўла қон” эканини таъкидларкан, рус тилини ўрганишга тарғиб этади. “Ҳар тилни билув эмди бани одама

жондур, Тил воситаи робитаи оламиёндур. Ғайри тилин саъй қилинг билгани, ёшлар Ким илму ҳунарлар ривожин ондин аёндур” [3.231] дея мамлакат ривожини бошқа тилни билиш билан ҳам боғлиқлигини таъкидлайди.

XIX асрнинг 90-йилларида Тошкентда бўлиб, “Кўкалдош” мадрасасида истиқомат қилган Зокиржон Фурқат “Гимназия”, “Илм хосияти”, “Виставка хусусида”, “Нағма базми хусусида”, “Нағма ва нағмалар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида” шеърлари ҳамда “Суворов ҳақида” достонини яратиб, рус таълим тизими, мусиқаси, маданиятидан таассуротларини юқори ифодаларда акс эттиради. Ўз даврининг янгилигини бўлган телеграф ҳақида

Масалким, Тошканддин олсалар мол,
Билиш лозимки, Московда на минвол.
Юбориб ё бориб беҳбуд топса,
Бу савдосида яъни суд топса.
Бўлурлар телеграмм ила хабардор,
Бўлурлар нафъ ёинки зарар бор.
Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин,
Бўлубдур илмни хосиятидин.
Скандар давлатида аҳли Юнон,
Филотун ҳам Арасту бирла Лукмон.
Фунуни телеграмм билмадилар,
Магар илмони ҳосил қилмадилар, [4.112]

дея ёзаркан, илмсизликнинг зарарини ўтмиш билан қиёслаш орқали ёритишга эришади.

Рус шеърятининг XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб, ижод этган ўзбек шоирлари ижодига таъсири Ҳ.Ҳ.Ниёзий асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Профессор С.Мамажонов “Комил Яшин, М.Кузнецова, Иван Ле ва бошқа ёзувчилар, адабиётшуносларнинг эътирофи этишича, Ҳамза Пушкин, А.Островский, Гоголь, Л.Толстой, М.Горкий, В.Маяковский ва бошқа шоир, ёзувчиларнинг асарларини ўқиган, шу билан бирга Ҳамза татар, озарбайжон тилига

қилинган таржималар орқали рус ва европалик ёзувчиларнинг асарларидан баҳраманд бўлган. Абдулла Тўқай жуда кўп рус ёзувчилари ва Европа ёзувчиларининг асарларини татар тилига таржима қилиб, ўзи ишлаётган газета, журналларда эълон қилган. Ҳамзанинг бадиий оламига рус адабиёти Абдулла Тўқай тажрибаси орқали ҳам кириб келган” дея тўғри таъкидларкан, Ҳамзанинг “Ишчи бобо” шеъри А.Кольцовнинг “Что ты спишь”, мужичок?” деган шеърини эслатишини ёзади.

Ҳамзанинг “Қутлуғ бўлсин” шеъридаги

Қиш битди, баҳор етди,
Булутлар келиб, зоглар кетди.
Найсонлар сайрашиб,
 ўйнашиб қуйилди!
Чақмоқлар чақинди,
 довуллар қоқинди,
Қавслар жилмайиб,
 нозлик уйқусидан
Табиат сесканиб,
 пардалар сўкилди,
 нурлар тўкилди! [4.205]

тарзидаги сатрлар XX аср бошлари ўзбек шеърияти учун мутлақо янги бўлган эркин шеър тизимида яратилганлиги В.В.Маяковский асарларидан таъсирланганлигини ҳам кўрсатади.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида юзага келган янги усулдаги жадид мактаблари учун дарсликлар яратишда рус адабиёти намояндалари асарларидан қилинган таржималар муҳим ўрин тутди. Бу борада А.Авлонийнинг “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Мактаби Гулистони” дарсликларидаги ахлоқий-таълимий масалалар таъсир манбаи вазифасини бажарганини айтиб ўтиш керак. Масалан, “Мактаби Гулистони” (1916) дарслигидаги “Тулки ила серка”, “Маймун ила кўзойнак”, “Ит ила йўловчи” каби масаллар И.А.Криловдан қилинган таржималар бўлиб, улар шу руҳдаги “Қарға ва зағизғон”, “Қамиш ва қовға”, “Қуш ила илон”, “Зулук ила илон”, “Тулки ила қарға” каби қатор масалларнинг яратилишига таъсир кўрсатди.

Жамиятдаги долзарб, оғриқли муаммоларни ўзининг шахсий дардига айлантира олган, Ватан истиқлоли, шахс эрки ҳолатларини баланд пардаларда куйлаган Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ижодида рус адабиётининг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Чор Россияси ва Шўро ҳукуматининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатини қаттиқ қоралаган, асарларида ҳуррият ҳолатларини тинимсиз тарғиб этган Чўлпон рус адабиётига чуқур ҳурмат билан қараган, улар билан ўзбек китобхонларини таништиришда ўзида мажбурият сезгани сир эмас. Улуғ рус шоири А. Блокнинг “Кўнгил жимдир. Совуқ кўкда Қараб унга ёниб турган Ҳануз ҳали у юлдузлар” [12.122] сатрлари билан бошланувчи шеърини маҳорат билан ўзбек тилига таржима қилган Чўлпон “Балжувон”, “Кишан”, “Қиш олдида” каби юрт истиқлоли, шахс эркини тараннум этувчи, мустабид

тузумнинг мустамлакачиликка, тазийқларга асосланган сиёсатини фош этувчи асарларини яратишда таъсирланди. А. Блок шеърида даврнинг долғали воқелиги ва бу ҳолатни ички изтироб билан кузатиб турган лирик қаҳрамон кийёфаси “Бутун атроф ва ҳар ёқда “Нон, олтин!”, деб фиғон қилган Талашчи, ғалвачи эллар. У жим: лекин фиғонларга Қулоқ берган ва кўз тиккан Узоқларга – йироқларга!” тарзда намоён бўлади. Лирик қаҳрамоннинг инқилоб деган шиор билан давлат тўнтаришини амалга ошириб, мамлакатни пароканда ҳолатга олиб келган шўроларга салбий муносабати уларни “талашчи, ғалвачи эллар”, деб аташида сезилади. Ёки Чўлпон томонидан 1922 йилда таржима қилинган “Одам ва қуш” (муаллифи номаълум рус шоири) шеърида шоир “мен”и “гўзал қушлар”га ўзидан қўрқмасликларини, кўнгилларидаги яширин сирларни эркалиниб, сайраб ошкор қилаверишларига даъват этар экан, эркин жамиятда эркин яшаш ғоясини илгари суради. Шеърнинг “Ҳам далада, ҳам боғчада тинч бўлинг! Тутмоқ учун сизга тузоқ қўймайман. Эркинликда эркин бўлиб яшашнинг Қимматини мен ўзим ҳам биламан!” сатрларидаги ғоявий мазмун улуғ рус шоири А.С.Пушкиннинг “Қушча” (1823) шеъридаги “Ватаним одатин бегона элда Мен муқаддас билиб бажармоқдаман: Баҳор байрамида - гўзал сайилда Қушчага эрк бериб учирмоқдаман. Кўнглим шундан топар тасалли – ором: Худодан нолишим ўринли эмас, Ахир, мен озодлик этолдим инъом Ақалли биргина жонга бир нафас” (Ҳ.Ғулом таржимаси) мисраларини ҳам ёдга солади. Чўлпон А.С.Пушкиннинг “Банди”, “Булбул билан гул” шеърларини ҳам ўзбек тилига таржима қилиб, маҳорат сирларини ўрганди. Ушбу ўринда академик Г.И.Ломидзенинг “Чўлпон рус адабиётига тобора кўпроқ қизиқиб, Пушкин, Гоголь асарларини, Горькийнинг “Она”си, С.Третьяковнинг “Ҳайқир Хитой”ини ўзбек тилига таржима қилган.”, деган сўзлари

характерлидир. Таниқли адабиётшунос Ш.Турдиев Чўлпон рус ва жаҳон адабиётининг энг яхши асарларини ўзбек тилига таржима қилиб, улар ҳақида мақолалар, шеър ва ҳикоялар битганини таъкидлаб, қуйидагиларни ёзади: “Шунингдек, шу йилларда Чўлпон асарлари ҳам рус, қардош ва хорижий эллар тилларига таржима бўлиб, улар орасида кенг тарқала бошлади, уларнинг адабиёт ва матбуот ходимлари, зиёлилар диққатларини тобора кенгроқ ўзига жалб қила бошлади”.

Чўлпон шеърлятидаги гул, булбул, чечак, қарға, сўзанак, қор, қуш, юлдуз каби сўз, ва образлар воситасидаги тасвирларида фалсафийлик яширин. Танланган таъсирчан ифодаларда эса ушбу таъсирнинг муайян ўрни ва аҳамияти бор. Масалан, унинг “Тонг” (1920) шеъридаги “Сайра,- дедим, - қайғу чеккан эй булбул, Кўнглингдаги қайғу – ҳасратларингни. Булбул деди: “Тонг отсин-да ерни Ясантисин менинг маъшуқам: Гул!.. Эй сўзанак,- дедим,- жонсиз ётма, Қанотчангни визиллатиб учгил - Учиб гулзорларга бориб тушгил! Деди: “Фотил, тонг отгунча шошма!” “Уйғон, - дедим, - тўлғон, - дедим, ай Шарқ”, Занжирларни узиш вақти келди. Эрк олишга “вақт”лаган боди, Шунинг учун тўлқинланди кўп халқ” сатрларида тонг тасвири билан боғлиқ эрк ва озодлик ғоялари ифодаси билан боғланишида А.С.Пушкин шеърларининг таъсири борлигини сезиш қийин эмас. Шеърнинг кейинги бандларида Чор Россияси мустамлакасидан кейин ўлкада хунрезликлар билан ҳукмронлигини ўрнатган Шўро ҳукуматидан озод бўлишга ундаш ғоялари яққолроқ намоён бўла боради: “Кўп тахтлар йиқилиб, синди кўп тожлар, Тож-тахт эгалари қонларга ботди. Охири зўр келиб қашшоқлар, очлар, Қизил тонг устида эрк тонги отди. Ҳали ҳам ухласа Шарқдаги эллар, Ҳали ҳам ўзгага қул бўлиб турса, Нима дер, “хўб”

дерми, айтингиз, эрлар, Ўроғин кўтариб Азроил келса”. Профессор Н.Каримов Чўлпон ижодининг аҳамиятини “Чўлпоннинг улугворлиги шундаки, у XX аср ўзбек адабиётини янги бир поғонага кўтариб, ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва раванг топишига улкан ҳисса қўшибгина қолмасдан, халқда Ватан, Миллат, Истиқлол тушунчаларининг теран маъно касб этишига ҳам мислсиз даражада катта таъсир кўрсатди. Ўзга сўзлар билан айтганда, у халқда Хуррият туйғусини уйғотди, унинг кўзидаги ғафлат ифодасини олиб ташлади, унда Ватанга муҳаббат, келажакка ишонч ҳисларини тарбиялади. Унинг фуқаролик жиҳати худди шундадир” [5.189], дея тўғри кўрсатиб берди.

Чўлпон А.С.Пушкин асарларидан эрк, озодлик мавзусини ёритишда қуш, жонивор ва ҳашаротларни тутқунликда сақлашни қоралаш орқали акс эттиришни ўрганган бўлса, А.Блок ижодидан символик сўз ва образлар воситасида муайян фалсафий фикрни ифодалашни ўзига одат қилди.

Хуллас, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари ўзбек шеърлятига рус адабиётининг таъсири натижасида кейинчалик янги ифода ва шакллари, вазн ва образлар тизимининг кириб келиди. Шунингдек, ўзбек шеърляти тил жиҳатидан омма тилига, тасвир жиҳатидан инсоннинг реал ҳаётига яқинлашди. Ушбу ўринда ўзбек шеърлятидаги эрк ва хуррият ғояларини фақат рус адабиёти билангина боғлаш тўғри эмас. Бу ўзбек мумтоз ва халқ оғзаки ижоди анъаналарининг маҳсули эканини ҳам унутмаслик керак. Ўз даврида рус адабиёти ўзбек шоирлари ва китобхонларининг Европа адабиёти билан танишишлари учун ўзига хос кўприк вазифасини ўтади.

Адабиётлар:

1. Каримов Ғ.К. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1966.
2. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: Маънавият, 2004.
3. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Тўртинчи том. Биринчи китоб. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1960.
4. Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Иккинчи том. 1 - жилд. – Т.: Фан, 1988.
5. Каримов Н. XX аср манзаралари. – Т.: O'zbekiston, 2008.

(Тақризчи: А.Сабирдинов, филология фанлари доктори.)